O‘ZBEK SHE’RIYATIDA SINONIMLARNING LINGVOPOETIK VA USLUBIY IMKONIYATLARI

A’zimova Shahzodaxon Zafarjon qizi
Dang‘ara tumani 13- maktabning ingliz tili o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur tezisda o‘zbek she’riyatida sinonimlarning lingvopoetik va uslubiy imkoniyatlari tahlil qilinadi. Sinonimik birliklarning badiiy matnda ma’no nozikliklarini ifodalash, emotsional-ekspressivlikni kuchaytirish, obrazlilikni ta’minlash, poetik ohang va individual uslubni shakllantirishdagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, sinonimlarning neytral, kitobiy, poetik va xalqona qatlamlari o‘rtasidagi uslubiy farqlar hamda ularning she’riy kontekstda yuzaga chiqaradigan qo‘shimcha ma’no ottenkalariga e’tibor qaratiladi. Sinonim tanlovining shoirning individual poetik tafakkuri va badiiy maqsadi bilan bevosita bog‘liqligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: sinonim, sinonimik qator, lingvopoetika, uslub, poetik leksika, emotsional-ekspressivlik, badiiy matn, individual uslub, konnotatsiya.

Kirish

Tilning lug‘aviy tarkibida sinonimlar muhim o‘rin egallaydi. Bir-biriga yaqin yoki umumiy ma’noga ega bo‘lgan sinonimik birliklar nutqda ayni tushunchani turli semantik, uslubiy va ekspressiv ottenkalarda ifodalash imkonini beradi. Ayniqsa, badiiy adabiyot, xususan, she’riyatda sinonimlarning imkoniyatlari yanada keng namoyon bo‘ladi. Chunki poetik nutqda so‘z tanlovi faqat axborot yetkazish vazifasi bilan cheklanmay, estetik va emotsional ta’sirni yuzaga chiqarishga ham xizmat qiladi.

O‘zbek she’riyatida sinonimlarning qo‘llanishi shoirning badiiy maqsadi, tasvirlanayotgan voqea-hodisa, lirik qahramonning ruhiy holati va asarning umumiy poetik konteksti bilan chambarchas bog‘liq. Shu bois sinonimik birliklarni o‘rganish nafaqat leksikologik, balki lingvopoetik va uslubiy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega.

Asosiy qism

Sinonimlar umumiy denotativ mazmuni jihatidan yaqin bo‘lsa-da, ularning qo‘llanish imkoniyati mutlaq teng emas. Har bir sinonim o‘zining semantik, uslubiy va emotsional xususiyatlariga ega. Masalan, **yuz – chehra – ruxsor – jamol** sinonimik qatorini olaylik. Ushbu birliklarning barchasi insonning yuz-ko‘rinishini anglatishi mumkin, biroq ularning poetik qiymati turlicha. *Yuz* nisbatan neytral birlik bo‘lsa, *chehra* obrazlilikka, *ruxsor* va *jamol* esa kitobiy-mumtoz va poetik uslubga xos bo‘yoqqa ega. Demak, shoirning muayyan sinonimni tanlashi tasvirning nafaqat mazmunini, balki uning estetik ohangini ham belgilaydi.

Xuddi shunday, **ko‘ngil – dil – qalb – yurak** birliklari ham o‘zaro yaqin ma’noli bo‘lishiga qaramay, badiiy matnda turli poetik vazifalarni bajarishi mumkin. *Ko‘ngil* so‘zi milliy va xalqona ruhni kuchliroq ifodalasa, *dil* mumtoz poetik an’analar bilan chambarchas bog‘langan. *Qalb* kitobiy-uslubiy xususiyatga ega bo‘lsa, *yurak* so‘zi jismoniy a’zo ma’nosi bilan bir qatorda insonning ruhiy kechinmalarini ifodalashda ham faol qo‘llanadi. Shu sababli sinonimik qator tarkibidagi birliklarning badiiy qiymatini faqat lug‘aviy ma’no asosida belgilash yetarli emas.

Sinonimlarning muhim lingvopoetik xususiyatlaridan biri **emotsional-ekspressivlikni kuchaytirish**dir. Shoir ma’lum bir holat yoki kechinmani ifodalashda oddiy, neytral birlikdan ko‘ra kuchliroq ekspressiv bo‘yoqqa ega sinonimni tanlashi mumkin. Natijada so‘zning nominativ ma’nosi bilan bir qatorda muayyan hissiy munosabat ham ifodalanadi.

Masalan, **o‘lmoq – vafot etmoq – olamdan o‘tmoq – jon bermoq** kabi birliklar umumiy mazmun jihatidan yaqin bo‘lsa-da, ularning uslubiy va emotsional xususiyatlari farqlanadi. *Vafot etmoq* hurmat va ehtirom ma’nosini ifodalashga moyil bo‘lsa, *jon bermoq* poetik va dramatik ta’sirni kuchaytirishi mumkin. *Olamdan o‘tmoq* esa o‘lim tushunchasini bevosita

emas, yumshatilgan, obrazli shaklda ifodalaydi. Demak, sinonimlarning tanlanishi matndagi hissiy munosabatni boshqarish imkonini beradi.

Sinonimlarning yana bir muhim imkoniyati **obraz yaratish** bilan bog‘liq. Badiiy matnda sinonimlar ma’lum bir tushunchaning turli qirralarini ochib berishi mumkin. Masalan, *sevgi, muhabbat, ishq, mehr* kabi birliklar bir-biriga yaqin bo‘lsa-da, ular bir xil poetik assotsiatsiyani yuzaga keltirmaydi. *Ishq* ko‘pincha mumtoz poetik an’ana va kuchli ehtiros bilan bog‘liq bo‘lsa, *mehr* iliqlik, yaqinlik va samimiyat ma’nolarini kuchliroq ifodalashi mumkin.

O‘zbek mumtoz she’riyatida, xususan, Alisher Navoiy ijodida sinonimik birliklardan foydalanish poetik tafakkurning muhim ko‘rinishlaridan biridir. Mumtoz adabiy tilda turkiy, arabiy va forsiy qatlamga mansub birliklarning yonma-yon qo‘llanishi shoirga ma’no nozikliklarini, vazn va qofiya talablarini hamda badiiy ohangni ta’minlash imkonini bergan. Bu holat sinonimlarning faqat semantik emas, balki fonetik, ritmik va estetik imkoniyatlarga ham ega ekanligini ko‘rsatadi.

Zamonaviy o‘zbek she’riyatida ham sinonimlarning uslubiy imkoniyatlari nihoyatda keng. Shoirlar xalqona so‘zlar bilan kitobiy yoki poetik birliklarni qarama-qarshi qo‘yish, ularni kontekstual jihatdan yaqinlashtirish orqali o‘ziga xos badiiy effekt yaratadilar. Natijada sinonimik birliklar shoirning individual uslubini belgilovchi vositalardan biriga aylanadi.

Sinonimlarning **takrorni bartaraf etish** vazifasi ham muhimdir. Bir xil so‘zning ketma-ket takrorlanishi ayrim holatlarda badiiy nutqning ta’sirchanligini susaytirishi mumkin. Sinonimlardan foydalanish esa mazmuniy yaxlitlikni saqlagan holda leksik takrorni kamaytiradi. Biroq she’riyatda takrorning o‘zi ham poetik vosita bo‘lishi mumkin. Shu sababli sinonimni qo‘llash yoki ayni so‘zni takrorlash shoirning badiiy maqsadiga bog‘liq.

Sinonimlar **ritm va qofiya** bilan ham bevosita aloqador. Shoir mazmun jihatidan mos keladigan bir nechta sinonim orasidan she’rning vazni, qofiyasi yoki fonetik ohangiga eng mosini tanlashi mumkin. Bunda sinonim tanlovi mazmuniy zarurat bilan birga formal-poetik zarurat bilan ham belgilanadi. Demak, sinonimlar she’rning nafaqat semantik, balki fonetik va ritmik tuzilishiga ham ta’sir ko‘rsatadi.

Sinonimlarning lingvopoetik imkoniyatlarini tahlil qilishda **kontekst** alohida ahamiyatga ega. Lug‘atda sinonim sifatida qayd etilgan ikki birlik badiiy matnning muayyan kontekstida to‘liq sinonim bo‘lib qolmasligi mumkin. Kontekst ularning yangi ma’no ottenkalarini yuzaga chiqaradi. Shuning uchun poetik sinonimiyani o‘rganishda so‘zning lug‘aviy ma’nosi bilan bir qatorda uning kontekstual-semantik xususiyatlarini ham hisobga olish zarur.

Shuningdek, sinonimlar **gradatsiya** hosil qilish imkoniyatiga ham ega. Yaqin ma’noli birliklarning muayyan tartibda qo‘llanishi hissiy holatning kuchayishi yoki susayishini ko‘rsatishi mumkin. Bunday holat she’riy nutqqa dinamizm va ta’sirchanlik beradi. Sinonimik birliklarning ketma-ketligi orqali shoir bir tushunchaning turli darajadagi ko‘rinishlarini tasvirlaydi.

Xulosa

O‘zbek she’riyatida sinonimlar tilning boy lug‘aviy imkoniyatlarini namoyon etuvchi, badiiy fikrni shakllantiruvchi va estetik ta’sirni kuchaytiruvchi muhim lingvopoetik vositalardan biridir. Sinonimik birliklar o‘rtasidagi semantik, uslubiy va emotsional farqlar shoirga bir tushunchani turli nuqtayi nazardan ifodalash imkonini beradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, sinonimlarning poetik vazifasi ularning faqat ma’nodoshligida emas, balki **konnotativ xususiyatlari, uslubiy bo‘yoqdorligi, emotsional-ekspressiv imkoniyati, obrazlilik darajasi va kontekstda yuzaga keladigan qo‘shimcha ma’nolarida** namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, sinonimlar she’riy matnda ritm, qofiya, takror, gradatsiya va individual uslub kabi hodisalar bilan uzviy aloqada qo‘llanadi.

Demak, o‘zbek she’riyatidagi sinonimik birliklarni lingvopoetik va uslubiy jihatdan tadqiq etish milliy poetik tilning imkoniyatlarini, shoirlarning individual ijodiy uslubini hamda badiiy tafakkurning til vositalari orqali namoyon bo‘lish xususiyatlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hojiyev A. **O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati.** – Toshkent: O‘qituvchi, 1974.
2. Rahmatullayev Sh. **O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati.** – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992.
3. Qodirov P. **Til va el.** – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 2005.
4. Qo‘ng‘urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. **Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari.** – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
5. Navoiy A. **Mukammal asarlar to‘plami.** – Toshkent: Fan.
6. Mengliyev B., Xoliyorov O. **O‘zbek tilining leksikologiyasi.** – Toshkent: Akademnashr.
7. Husanov N. **O‘zbek tilining uslubiyati.** – Toshkent.